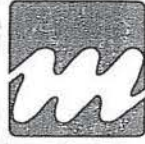

Sayı: 2

Yıl: 1986

MARMARA ÜNİVERSİTESİ FEN - EDEBİYAT FAKÜLTESİ

TÜRKLÜK ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ

İstanbul - 1987

AHMED MİDHAT EFENDİ'NİN HATIRATI İLE ROMANLARI ARASINDAKİ MÜNASEBET

SEMA UĞURCAN* °

Midhat Efendi 1873 yılında Yeni Osmanlılar Cemiyetinin bir azası olmak suçu ile Rodos'a sürgüne yollanır. Üç sene kadar sürgünde kaldıktan sonra, İstanbul'a dönünce çocukluk ve gençlik yıllarını, yetişme şartlarını, memuriyet ve matbaacılık hayatını, sürgün edilmesi ve sürgünde yaşayış tarzını anlattığı *Menfa* adlı eserini yayınlar. *Menfa*'yı yazarken tuttuğu yolun, hakikatte nasıl bir adamsa okuyucuların huzuruna bir kere daha öyle çıkmak, "ahvalini doğru hikâye edip, bi- tarafâne muhakeme etmek"¹ olduğunu söyler. Tanzimatın ilânından sonra memleketimizde teşekkül etmeğe başlayan roman okuma zevkini en velûd bir şekilde besleyen ilk Türk romancısının, *Menfa*'da ortaya koyduğu kendi şahsiyeti ile romanlarındaki kahramanların maceraları, zihniyetleri arasındaki münasebet çok dikkat çekicidir. Bu otobiyografik eser ile Midhat Efendi'nin romanları¹ ve orada telkin ettiği fikirler arasında bir hayli benzerlik bulunmaktadır. Bu benzerlikleri şu şekilde özetleyebiliriz:

Ahmet Midhat Efendi, *Menfa*'da bir esnaf ailesinin oğlu olduğunu, çocukluğunda attar çıraklığı yaptığını, ağabeyinin bulunduğu Niş şehrinde rüşdiyeye gittiğini, oradaki idarecilere kendisini kabul ettirip sevdirdiğini, her şeyden önemlisi de kendi kendisini yetiştirdiğini anlatır. Biz Midhat Efendi'nin romanlarında ailelerinden fazla yardım görmeden şahsî gayretleri ile kendisini yetiştiren, böylece yaşama şartlarını değiştiren pek çok kahraman görmekteyiz. Bu romanları kronolojik olarak şöyle sıralayabiliriz: *Firkat*'taki Memduh, *Ölüm Allah'ın Emri*'ndeki Sıdkı, *Yeryüzünde Bir Melek*'teki Şefik, *Felâatun Beyle Rakım Efendi*'deki Rakım, *Paris'te Bir Türk*'deki Nasuh, *Karnaval*'daki Resmi, *Vah*'daki Necati. Bunlar doğu ve batı kültürlerini imkânları dahilinde öğrenen, iki dünyanın değerlerini seçip terkibe ulaşan, okuma ve öğrenmeye ihtiras derecesinde düşkün, ellerinden her iş gelebilen insanlardır. Midhat Efendi hakkındaki araştırmasında Doç. Dr. Orhan Okay'ın² şark ahlâk ve geleneğinde yetişmiş, garp kültürüne

* Yard. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

¹ *Menfa*, İstanbul 1293, Kırkanbar Mat. s. 3 (Yazıdaki sayfa numaraları bu baskıya aittir.)

vâkıf, yazarın ideal erkek karakterinin prototipi”² olduğunu söylediği Rakım Efendi şöyle yetişmiştir: “Sabahleyin Süleyaniye’ye medeseye gidip saat dörtte oradan çıktuktan sonra kaleme badehû kalemde aldığı Fransızca dersini takviye ile beraber bu lisanda bir kat daha ileriye gitmek için Galata’da bir hekime giderek akşam saat birde hanesine gelen ve ba’dettaam Kazancılar mahallesinden Beyoğlu’na çıkıp yine Hariciye kaleminden refiki bulunan bir Ermeni’ye Türkçe okutmak ve bu hizmete mukabil onun birçok Fransız kitaplarını karıştırmak ile vakit geçiren bir çocuk.”³ *Menfa*’da da Midhat Efendi kendi yetişmesini şu şekilde anlatır: “... her sabah namaz vaktinden sonraca Ruscuk fuzalâsından Hacı Salih Efendi’nin medresesine devam ile Arabîden tasavvurât ve tasdikâta doğru ilerlemek ve Farişiden Hafız okumak ile memur idim. Üçüncü derecede olarak politika müdiriyetinin Türkî ciheti kitabetini bana ihale ile beraber bir de o cihetten tazyik edilir idim. Beşinci derecede olarak ol zaman *Tuna* gazetesi hizmet-i tahririyesinde bulunan saadetlü İsmail Beyefendi’ye mülâzemetle meşgul olurdum. Altıncı derecede olarak el haletü hâzihi Matbuat kalemine memur olan Dragan Efendi’den Fransızca tahsiline devam eder idim.” (s. 9) Yetişmek için yapılan bu iki çalışma arasında benzerlik vardır.

Menfa ile Ahmet Midhat Efendi’nin eserleri arasındaki benzerliklerden birisi de tesadüflerin hem yazar, hem de yazarın roman kahramanları üzerindeki hayatî ehemmiyetleridir. Bir esnaf çocuğu olan Ahmet’i aktar çiraklığından, ilk Türk romancısı olmaya götüren tesadüfler *Menfa*’da anlatılır: Yazar burada kendisine tesir eden dört şahıstan bahseder. Midhat Paşa, Şakir Bey, müzeci Osman Hamdi Bey ve Can Muattar. Ağabeyi vasıtası ile tanıştığı ve ona mahlasını vermiş olan Midhat Paşa yazarı kapısına almış, Arapça, Farsca ve Fransızca öğrenmesine vesile olmuş, maîyetinde Bağdat’a götürmüştür. Midhat Efendi’nin romanlarında bu neviden hâmilere daima tesadüf edilir. *Firkat* romanında Kafkasya’dan başıboş bir şekilde dönen Memduh’u, Rumeli Beylerbeyliğinden mütekaid S. Paşa himayesine almıştır. İkinci tesadüf Rumeli Muhacirîn Komisyonu başkanı Şakir Bey ile karşılaşmasıdır. Onun müzikten anlayan Romen eşi, içinde zengin bir kütüphanesi bulunan ve geceleri musiki âlemleri yapılan evi Midhat Efendi’ye çok tesir etmiştir. Midhat Efendi’nin romanlarında mesut ve müreffeh bir evin özlemi çekilecek, bunun için çalışılacaktır. Onun

² Doç. Dr. Orhan Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Midhat Efendi*, Ankara 1975, Baylan Mat. s. 382.

³ *Felâtnun Bey’le Rakım Efendi*, İstanbul 1292, Kırkanbar Mat. s. 11.

romanlarındaki ideal erkek tiplerinin âşık olduğu, kitap okumaktan zevk alan, yabancı dil bilhassa Fransızca bilen, piyano çalıp şarkı söyleyen, kültürlü; erkeklerin ruhuna eş kadın kahramanlar Şakir Bey'in Romén asıllı karısından gelmiştir. "Hanesinde bir kendisi ve bir de kendisine eş edindiği Bükreşli bir kadın bulunup mezbûre, mahir kemancıardan bulunmak hasebiyle zaten muzıkaya pek ziyade rağbeti bulunan refikini bu cihetle dahi memnun ederdi. Her akşam olunduğu gibi, o akşam da kadın erkek bir hayli misafirler geldi. Çeng çalındı, oyun oynandı, gülündü, söylenildi, kitap okundu. Şiirden, tiyatrodan, inşâdan, teliften, tahrirden bahisler edildi." (s. 19) ⁴ Midhat Efendi'nin Bağdat yolculuğu sırasında tanıdığı ve Bağdat'ta kendisiyle aynı evde oturan Hamdi Bey ise ona batılı resim zevkini ve batı kütüphanesinin kaynaklarını tanıtmıştır. Midhat Efendi'nin romanlarında Hamdi Bey gibi resimle, sanatla uğraşan kahramanlar vardır. Bunlar arasında *Çingene*'deki Artin Elvaniyan'ı, *Esrar-ı Cinayet*'teki Hazerfen Mustafa'yı, *Demir Bey* romanındaki Polini Hayder'i sayabiliriz. Artin Elvaniyan ressamdır ve resim sanatını İtalya'da öğrenmiştir. Hazerfen Mustafa'nın yaptığı kalp paralar sahibisinden ayrılmayacak derecede güzeldir. Polini Hayder'in yaptığı sun'i çiçeklerin tabiattaki asıllarından hiçbir farkı yoktur. Ayrıca Midhat Efendi'nin romanlarındaki ev içi tasvirlerinden, onun acemice de olsa bir resim terbiyesi aldığı anlaşılıyor. Bu tasvirlerinde evi süsleyen eşyalar arasında resim ve heykelden de bahseder ⁵. Midhat Efendi'ye dördüncü tesir, Bağdat'ta hapisneden kurtardığı, İslâm dinini derin bir şekilde tedkik etmiş; başka dinler hakkında da malûmat sahibi olan, ona şarkî ve teokratik ilimlerin kapısını açan Can Muattar'dan gelir. Can Muattar'a benzer tiplere Midhat Efendi'nin romanlarında rastlanılır. Meselâ *Yeryüzünde Bir Melek*'teki Hacı Mehmet Singapurî, *Çingene* romanındaki Selim Can, Muattar gibi hem İslâm ilimlerini çok iyi bilirler, hem de Asya ve Avrupa'da pek çok memleketi dolaşarak Arapça, Acemce, Hintçe, İbranice, İngilizceyi öğrenmişlerdir. Bunlar çeşitli İslâm mezheplerine, hattâ bir aralık Hristiyanlığa dahi girmiş kahramanlardır. Gördüğümüz gibi bu dört şahsın Midhat Efendi'nin şahsiyetinin gelişmesinde büyük tesirleri olduğu gibi, bunlardan mülhem tipler de

⁴ Ahmet Midhat Efendi'nin hatıratı ile eserleri arasındaki münasebet üzerinde duran ilk önemli eser Ahmet Hamdi Tanpınar'ın 19. *Asır Türk Edebiyatı Tarihi*'dir: "Romanlarındaki ev, okur yazar kadın, musikiye ayrılan saatler, hülâsa bütün bir ehli hayat zevki ve ferdi hayat fikri *Menfa*'da kısaca anlatılan bu gecenin tesiridir." (İstanbul 1982, Beşinci baskı, Çağlayan kitabevi, s. 446)

⁵ *Taaffüf* isimli romanını buna örnek olarak gösterebiliriz. İstanbul 1313, İkdam Mat., 339 s.

romanlarının kahramanları arasında yer alırlar. Romanlarında onlardan gelme motiflere sık sık rastlanır. Bu dirayetli adamlara Midhat Efendi'yi sevdiiren ve ona yardım etmeye götüren âmilin, kendisinde gördükleri öğrenmeye karşı ihtiras derecesindeki arzu olduğunu unutmamak gerekir. Roman kahramanlarında da aynı husus göze çarpar.

Midhat Efendi iyi bir talebe olduğu kadar iyi de bir hocadır. Onun ilk eserlerinden biri, ilk mektepler için yazdığı *Hâce-i evvel* isimli kitaptır. *Menfâ*'da okuyup öğrenmeye karşı sonsuz bir iştiağı olduğunu, gittiği her yerde, girdiği her muhitte kendisini doyuracak "kudret-i ilmiye" aradığını söyler. *Karnaval* isimli romanında kendisinin benzeri tiplerden Resmi Efendi'den bahsederken, onun bilgice kendisinden yüksekte birisini görünce "şakirdlik menzileti"ni, bilgice kendisinden aşağı birisini görünce "muallimlik mertebesi"ni seçtiğini belirtir.

Midhat Efendi, Osmanlı ülkesinde "fıkdân-ı maarif" olduğunu hissetmiş, memleketin yükselmesi için maarifin ne kadar gerekli olduğunu anlamış ve ömrünü ilmin gelişmesine hasretmiştir. O *Menfa*'da kendisini haksız yere Yeni Osmanlılardan saydıklarını, maksadının Yeni Osmanlılar gibi idare sistemini değiştirmek değil, memleketin maarifini yükseltmek olduğunu söyler. Midhat Efendi'ye göre Yeni Osmanlıların faaliyetleri, bilhassa ilim sahasında kifayetsizdir. Henüz "hürriyet ve terakkiyât-ı ahrârânenin ne demek olduğuna hakikate mukarince verecek cevap bulamayan bir millete hürriyet getirmenin hiçbir faydası olmaz." (s. 3) Bunun için ilk önce o milleti eğitmek gerekmektedir. Daha Bağdat'ta iken bu kanaate varan Midhat Efendi, kendine göre millî gelişmenin tohumunu atmak üzere tahsili kolaylaştırma yollarını aramaya başlar ve evinde çocuklarına ders verir. Ona göre yenileşmek isteyen bir milletin en önce maarife ihtiyacı vardır. Midhat Efendi, Rodos'ta sürgün hayatına alıştıktan sonra okuma ve yazı yazmanın yanı sıra çocukları terbiye etmekle de uğraşır. Kendisine gardiyanlık yapan askerlerden birisinin yeğenini yetiştirmeyi üzerine alır. Ona okuma yazma öğretir, bu çocuğa verdiği dersler semereli olunca talebelerinin sayısı artar. Bu şekilde Medrese-i Süleymaniye kurulur⁶. Midhat Efendi bu çocuklara ders verirken onlara iyi

⁶ Midhat Efendi, bu mektebin hapishanede, oldukça güç şartlar altında kurulmasını şöyle anlatır: "Elhâsıl bir iş aleti kadar çocuklardan ibaret olarak zindanda bir mektep açtık. Mektep ise benim kendi odamdan ibaret idi. Bunların bazıları eliften başladılar. Bir takımlarına usûl-i imlâdan ders vermeğe başladım. Biraz sonra Arabî ve Fârîsî mukaddematı ortaya çıktı. Hele Şükrü ve Edhem Fransızcaya dahi başladılar. Medrese-i Süleymaniye namıyla muahharen tesisine muvaffak olduğum mekteb-i cesimin tohumu bu surette atılmış olduğunu

davranmanın esas prensip olduğunu söyler. Eserlerinde de bu fikrin müdafaasını yapar ve bütün eserlerinde öğrendiği her şeyi etrafına öğreten bir yazar olur. Onun romanlarında her türlü tahsil şekil ve vasıtalarını bulmak mümkündür. Bu romanlarda kendisine benzeyen pek çok kahraman etrafındakileri eğitir. *Letâif-i Rivayât*'ın ilk cüzü olan *Esaret*'teki Zeynel odalığının terbiyesi ile meşgul olmak için memuriyetini bırakmış, daha sonra da esirleri olan Fatin ve Fıtnat'ı yetiştirmeyi üzerine almış, onlara fûnûn, müzik, hesap, coğrafya, hikmet ve kimya öğretmiştir. Felsefe-i Ze'nân'daki Fâzıla dikkat ve hevesini herşeyden alakoyup kendisi sadece "taallüm ve tefennün"e vermiştir. Fazıla iki kız evlât edinince kendi şahsî çalışmasını bırakır ve bu iki kızı yetiştirir. *Ölüm Allah'ın Emri* romanındaki Sıdkı dayısının konağındaki cariyelere okuma yazma öğretir. *Yeryüzünde Bir Melek*'te Şefik'in babası Singapurî gençlere öğretmedik ilim, belletmedik bahis bırakmamak mertebesinde say ü himmetle bunları gerçekten mükemmel bir terbiye ve tahsil dairesinde büyütülmüştür."⁷ Rakım Efendi cariyesi Canan'ı ve Ziklâs ailesinin kızlarını, *Esrar-ı Cinayet*'de Hazerfen Mustafa cariyeye Peri'yi yetiştirip bildikleri ne varsa öğretirler.

Yeni Osmanlıların hürriyet arzularına kapılmayan, memleketin idare sistemini değiştirerek yerine parlamentonun geçmesi fikrine dahil olmayan Midhat Efendi, *Menfa*'da politikayı tehlikeli bulduğunu telkin eder. Politikaya karşı alınan bu tavra onun romanlarında da rastlarız. Onun "sâye-i padişahî"de yaşayan kahramanlarından hiç biri siyasetten bahsetmezler. Buna istisna olarak sadece *Jön Türk* romanını gösterebiliriz. Fakat bu eserin, II. Meşrutiyet'in ilânından sonra ve biraz da İttihatçılara hoş görünmek için yazıldığını unutmamalıyım. Orada bile Hukuk Fakültesi mezunu olan ve Fransız kültürünü çok iyi bilen Nurullah, Abdülhamid devrinde yaşarken politika ile uğraşmaktan sakınır. Osmanlı milletinin siyaseti ile meşgul olacak kadar maarif sahibi olmadığını düşünür. Siyasete karışmaktansa kendi işi gücü ile uğraşmayı tercih eder.

hükmederseniz, hata etmemiş olursunuz. Zira işin üzerinden bir iki ay daha zaman mürûr edip de bizim usûl-i tahsilde sihr-âsâ muhassenât görülünce herkes evlâdını bize göndermeğe kalkışarak şâkirdânımın adedi yirmiyeye bâli olmuştu." (*Menfa*, s. 125)

Güç şartlar altında da olsa etrafına hizmet etmek yolu ile oyalanma hususunda takındığı iyi niyete Tanpınar da dikkat etmiş, aynı yerde sürgün bulunan Ebüzziya ile Midhat Efendi'yi şartlar karşısında takındıkları tavır bakımından mukayese etmiştir. Ahmet Hamdi Tanpınar'a göre Midhat Efendi, asıl "hocalık" ve daha ziyade "içtimai filozofluk" rolü oynamaya Rodos'ta Medrese-i Süleymaniye'de başlamıştır: "Birkaç sene sonra Rodos'ta yeni aldığı masa başında ve bir türlü kendini beğendiremediği çok aristokrat Ebüzziya'nın karşısında hayatının muhasebesini yaptığı zaman bu isim değişecek, Rakım Efendi olacaktır. Fakat bu merhamet ve insanlık duygularından hiçbir zaman ayrılamayacaktır." (*19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 466)

⁷ *Yeryüzünde Bir Melek*, İstanbul 1292, Kırankanbar Mat. s. 107-108.

Midhat Efendi *Menfa*'da bir gece tiyatro seyrederken Zaptiye müşirliğine götürüldüğünü, Namık Kemale Ebuzziya Bey'lerle beraber padişah aleyhine zararlı neşriyet yaptığı gerekçesi ile Rodos'a sürüldüğünü anlatır. Midhat Efendi'nin bu şahsî hayat macerası ile iki roman arasında münasebet kurulabilir: *Yeryüzünde Bir Melek* ve *Jön Türk* romanlarında. Son romanı olan *Jön Türk*'ün kahramanı Nurullah'ın Akka'ya sürülmesi kendisinin Rodos'a sürülmesinde son derece benzer. Nurullah düğününün olacağı gün zaptiyeler tarafından berberden alınır ve Zaptiye Nezaretine getirilir. Midhat Efendi gibi o da politika ile hiç alâkası olmadığından dolayı hangi töhmet yüzünden hapsedildiğini anlayamaz. Nurullah da Midhat Efendi gibi bir müddet İstanbul'da hapisanede kalır. Sonunda Midhat Efendi padişahın islah olduğuna inanacağı bir zamana kadar Rodos'a sürgüne yollanır. Nurullah ise on beş seneliğine Akka şehrine kal'abend olarak sürülür. Onları sürgüne götüren vapura binmeden önce, ikisi de çok kısa süre içinde ailelerinden birisi ile görüştürülür. İkisi de vapurda, kendilerini muhafaza altına alan zaptiyeler ile dostluk kurarlar. Rodos'da Midhat Efendi çocuklar için bir medrese açar. Nurullah da Akka mutasarrıfının çocuklarına ders verir. Sürgünde buldukları yerlerin idarî amirleri bu mahkûmların ikisine de iyi davranır. İkisinin de hapisanede yattıkları odanın şartları sıhate aykırıdır. Şartları düzelince ikisi de çamaşırlarını yıkatacak birer kadın bulurlar. İkisinin de mahpus arkadaşları siyasî sebepler yüzünden sürgüne gönderilmişlerdir. *Yeryüzünde Bir Melek* romanının kahramanı Şefik ise bir ahlâk davası yüzünden Vidin'e sürülmüştür. Hapisanedeki kötü şartlar, orada düştüğü ümitsizlik duygusu, sıhhatinin bozulması, valinin çocuklarına ders vermesi gibi hususlarla *Menfa*'daki Midhat Efendi'ye yaklaşır.

Midhat Efendi'nin romanlarında siyasî maksatlı "hürriyet" fikrinin çok fazla bulunmadığını söyledik. Fakat *Letâif-i Rivayât*'in ilk cüzlerinden itibaren (1870) "hürriyet-i şahsiye" fikri üzerinde durur. Annesi bir Çerkes esir cariye olan Midhat Efendi, esaret müessesesinin aleyhindedir. İlk romanının adı da *Esaret*'tir. Roman, insan hürriyetini gasb etmeye kimsenin hakkı olmadığı fikrini müdafaa etmektedir. Bir esir kahraman şahsî hürriyetlerinden mahrum edildikleri için durumlarının ne kadar ümitsiz olduğunu izah eder: "Sen sana mâlik misin ki seni bana feda ediyorsun? Şimdi ben senin teklifini kabul etmiş olsam, başkasının kendi zatı için yetiştirdiği ağaçtan meyva çalmış olmaz mıyım? Buna sirkat derler."⁸

⁸ *Esaret*, İstanbul 1287 (Letaif-i rivayat: 1) s. 73.

Yazar *Esaret, Gençlik, Fırkat, Ölüm Allah'ın Emri, Hasan Mellâh, Hüseyin Fellâh, Dünyaya İkinci Geliş, Felâtun Bey'le Rakım Efendi, Çengi, Müşahedât, Obur* gibi romanlarında esaretten bahseder, esir kahramanlar yaratır. Fakat bir taraftan da bizdeki pek çok âdet ve gelenek gibi esaret müessesesinin de batılılara karşı üstünlüğümüzü ifade ettiğini, Osmanlıların satın aldıkları esirlere çok iyi muamele ettiklerini, onları yetiştirip şahsiyet kazandırdıklarını, düşmekten kurtardıklarını anlatır. *Felâtun Beyle Rakım Efendi*'deki Canan kültürü, güzelliği, süsü, ev içindeki serbestliği ve salâhiyeti ile İngiliz kızlarını şaşırtacak bir "esir"dir. *Hüseyin Fellâh* romanının kahramanı Şehlevend açlıktan ölme veya düşme tehlikesi ile karşı karşıya kalınca, hürriyetini feda edip kendisini esir olarak satar. Roman kahramanlarının bu davranışlarında Yeni Osmanlılar gibi hür olmaktan ziyade, "tâbi" olmaktan hoşlanan Midhat Efendi'nin zihniyetini sezme mümkündür.

Midhat Efendi'nin politika dışındaki hürriyet anlayışı evlilik fikrine de gider. İlk romanlarında Midhat Efendi, gençlerin evlenip mesut olabilmeleri için "hürriyet-i şahsiye"lerine sahip olmadıkları fikri üzerinde durur. Anne babaların gençlerin evlenmelerine karışmalarının doğurduğu kötü neticeleri anlatır. *Teehhül* isimli romanında şöyle der: "Bizim memleketlerde teehhül ve tezevvüc yalnız peder ve mâderin rey ve arzuları mucibince icra edilegeldiğine mebni bizde teehhül mücib-i saadet olmaktan ziyade, mücib-i felâket ve ukûbet oluyor."⁹ *Menfa*'da da gençlik yıllarında sefahat hayatına daldığı sırada, ailesinin onu bu hayattan kurtarmak için evlendirdiklerini anlatır. "... şu perişânî-i ahvalim familyam halkını adeta meyûs etmek derecesine götürmekle valide ve birader ve hemşirelerin cümlesi sözü bir edip kimisi sütünü ve kimisi hakk-ı uhûvveti helâl etmeyeceklerini dermiyân ederek bizi tezvic ettiler." (s. 11) Yazarın bu durumu *Gençlik* romanının kahramanının durumuna benzer. "Peder ile validenin telâşeleri arttıkça arttı ve adetâ gençliğin terğibât ve teşvikâtı arkasından gide gide perişan olmaklığım vesvesesine kadar vardı. Beni evlendirmeye kalktılar ve çok ibrâm ettiler"¹⁰.

Midhat Efendi'nin evlilikle ilgili fikirlerini anlattığı diğer eserlerini de şu şekilde sıralayabiliriz: *Felsefe-i Zenân, Ölüm Allah'ın Emri, Yeryüzünde Bir Melek, Bahtiyarlık, Acaib-i Âlem, Cellâd, Çingene, İki Hüd'akâr, Jön Türk*. Midhat Efendi'ye göre feridin şahsî saadeti için evlilik şarttır. *Menfa*'da da "hayat-ı hakikiyeyi izdivaçtan sonra gördüm" diyerek evliliği medheder (s. 11). Onun *Gençlik* ve *Bekârlık sultanlık mı dedin?* romanlarındaki kahramanları,

⁹ *Teehhül*, İstanbul 1287, (Letaif-i rivayât: 2) s. 149

¹⁰ *Gençlik*, İstanbul 1287, (Letaif-i rivayât: 2) s. 109

yaşadıkları hızlı hayattan evlenerek selâmete çıkarlar. Evlilik konusuyla ilgili olarak bu romanlarda görülen bir diğer husus da, Müslüman erkeklerin Hristiyan kadınlarla evlenmeleridir. *Paris'de Bir Türk, Bir Gerçek Hikâye, Acaib-i Âlem, Gürcü Kızı, Müşahadat, Arnavudlar Solyotlar, Gönüllü* romanlarının Müslüman erkek kahramanlarının evlendikleri kadınlar Hristiyanıdır. Bu kadınlardan bir kısmı evlendikten sonra ihtida eder, bir kısmı ise kendi dinini muhafaza eder. Hayatının daha sonraki bir devresinde, Ahmet Midhat Efendi de bir Rum kadını ile evlenmiş ve bu kadın da ihtida etmiştir.

Menfa'da Ahmed Midhat Efendi için önemli bir başka fikre, paranın insan hayatındaki önemine ve para kazanma şekillerine de gidebiliriz. Midhat Efendi'ye gelinceye kadar Türk edebiyatında hiç bir yazarda iktisat fikri bu kadar önemli bir yer tutmamıştır¹¹. Tanpınar onun aktar çıraklığı yaptığı çarşıdan yetiştigini, ömrü boyunca bu zihniyetini devam ettirdiğini, çarşının ise istikrar ve muvazene isteyen bir müessese olduğunu söyler¹². Yazar *Menfa*'da ağabeyi ile kavga edip tek başına sokakta kaldığı anda hayatını sürdürebilmek için, paranın ne derece önemli olduğunu anladığını belirtir. Bu fikri hayatının sonuna kadar da muhafaza eder. Kimseye muhtaç olmadan refah içinde yaşayabilmek için çalışmaktan başka bir yol olmadığına karar verir. "Ahsas-ı emeli" elinin ekmeği ile yaşamak olur. "Kesb ü kâr gayretli bir adam için âr olmayacağını ve sanatların şerefisini ve şerefsizini aramak insan için esareti büyültmek ve kuvvetlendirmekten başka

¹¹ Doç. Dr. Orhan Okay'ın bu konuda önemli bir makalesi vardır. "İktisatta milli düşünceye doğru-İlk görüşlerin 100. yılı", (*Türk Kültürü*, Yıl XVIII s. 207-208, Ocak-Şubat 1980, s. 72-96) Orhan Okay'ın bu incelemesi üç kısımdan ibarettir. "Batıdan tercüme" adını taşıyan birinci kısımda, Tanzimattan sonra batılı tarz ve mânâda iktisat teorisi ve meselelerin fikir hayatımıza girmesini anlatır. "Milli endişeler" adını taşıyan ikinci kısımda, Midhat Efendi'nin memleketteki ekonomi politikasının istikametini ortaya koymak istediği *Sevda-yı Sa'y-ü Amel, Teşrik-i Mesai-Taksim-i Mesai, Ekonomi Politik* adlı kitaplarını tanıtır. Makalesinin üçüncü kısmında bu üç kitabı tamamlayıcı mahiyette olan *Hüül-ül-Ukad* kitabından bahseder. Makalenin dördüncü kısmında ise, Midhat Efendi'nin bu kitaplarda ortaya koyduğu teorik nazariyeleri bir kahramanın şahsında amelî hale getirdiği ve bu suretle "vulgarize" ettiği romanı *Müşahadat* üzerinde durur.

Berna Moran, *Felâton Bey ile Rakım Efendi* romanını tahlil ederken, aynı hususlar üzerinde durmuş, kitaptaki çatışmanın serbest çalışmanın kazançlı bir meşgale olduğunu düşünen Rakım ile devlet memuru olan fakat işin kapısına uğramayan ve miras yiyen Felatun arasında olduğunu O. Okay'ın bu incelemesini zikretmeden söylemiştir. (*Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış*, "Felâton Beyle Rakım Efendi", İstanbul 1983, s. 38)

"Ticaret ve sanayi alanında Avrupalıları, taklit etmemiz gerektiğine inanan yazarımız ekonomi kuramlarını ilk inceleyen düşünürlerimizdendir." (s. 40).

¹² 19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, s. 478.

bir netice hâsıl etmeyeceğini arz ile mukabele eyledim.” (s. 8) Ağabeyi ölünce kalabalık ailesinin geçimini temin etmek zorunda kalan Midhat Efendi, sürgünde bulunduğu sırada bile bu mesuliyetini unutmaz, yazdığı kitapları İstanbul’a göndererek onların geliri ile hem ailesini geçindirir, hem de kendi masraflarını karşılar. Midhat Efendi’nin birçok romanında fakir gençlerin çalışarak şartlarını zorladıklarını, mahrumiyetlerini aşarak buldukları durumdan yükseldiklerini, ailelerini de refaha erdirdiklerini görürüz. Bu kahramanların prototipi “iş makinesi” olarak nitelendirdiği Rakım Efendi’dir. Midhat Efendi’nin kadın kahramanları da erkekler kadar çalışma ve para kazanma prensibine sahiptirler. *Müşahadat*’taki Siranuş “Kimseye bâr olmamak için kendi say ve gayreti ile geçinmek bahtiyarlığını istihsal yolunda gece gündüz çalışmaya kendimi pek müsaîd buluyorum” der.¹³

Midhat Efendi’nin romanlarındaki kahramanların paraya bakış tarzları çeşitlidir. Kimi para kazanmayı tek gaye olarak düşünür. Onlar için para kazanmak da, o parayı muhafaza etmek de bir ihtiras halini almıştır. Midhat Efendi’ye göre bunlar makbul tipler değildir. Bazıları ise parayı çalışmasının tabii bir neticesi olarak görür. Midhat Efendi’nin kahramanlarının çoğu, meşru yollardan ve ferdi gayretle para kazanırlar. İşte bu şekilde para kazanma hadisesi çok mesut bir hadisedir¹⁴. Onun kendisine benzeyen tipleri pek çok işi birden yapan “hazerfen” tipleridir. Meselâ *Mihnetkeşan*’daki Dakik yazı, şiir, hâk, musiki yolu ile para kazanır. *Yeryüzünde Bir Melek*’teki İsmail arzuhalci, hakkâk, hattat, yazmacı ve saz ustasıdır.

¹³ *Müşahadat*, İstanbul, 1892, s. 203

¹⁴ Midhat Efendi’nin roman kahramanları arasında en çok kendisine benzeyen ve adete onunla aynıleştirilen Rakım Efendi’nin ilk defa nasıl para kazandığını burada zikretmeden geçemeyeceğiz: “... Bir gün Rakım Efendi’nin ehlibasından bir matbaacı kendisine Fransızca bir kitap getirdi. Bunu Türkçeye tercüme ederse yirmi altın kadar verebileceğini arzyledi. Kitap yüz elli-iki yüz büyücek sahifeli bir şey olduğundan koca Rakım bunu bir haftada çürpmek cesaretiyle kabul eyledi. Vakıa bir haftada değil ama on iki günde kitabı bitirip götürdü. Matbaacı dahi yekden yirmi lirayı verdi.

Haydi bakalım parayı aldığı zaman şu Rakım Efendi’nin ne kadar sevinmiş olduğunu kim hesap edebilir?

Nafile kimse hesap edemez. Biçare Rakım o zamana kadar bu mikdar parayı Galata’da sarraf kutularından başka bir yerde görmemişti. Hele bir gün olup da kendisinin hem de sa’y-ı desti olarak bu mikdar paraya sahip olabileceği ihtimalini-vakıa arzu eder idiye de-hiç hükmetmezdi. Şimdi bu serveti bu hazineyi avucu içinde görünce kendisinin olduğuna inanamayp bir hayli teemmülden sonra bu hazineye mâlik olduğuna inandığı zaman gözlerinde dolu taneleri gibi sirişk-i sürûru cereyandan menedememiştir.” (Felâton Beyle Rakım Efendi, s. 13)

Midhat Efendi'nin pek çok kahramanı liberal bir zihniyet içinde devlet memuriyeti yerine şahsî teşebbüs yolundan para kazanan insanlardır. *Menfa*'da onun Bağdat'tan döndükten sonra memuriyetten istifa ederek gazetecilik ve matbaacılık ile meşgul olduğunu görürüz. *Bahtiyarlık* romanının iki zıt kahramanını birbirinden ayıran en bariz hususiyet şehirde yaşamak isteyen Senai'nin devlet kapısına bağlı teşebbüs, köyde yaşamak isteyen Şinasi'nin ise şahsî teşebbüs taraftarı olmasıdır. Yazar "bir sanat veya ticarete fetanet ve gayret semeresi olarak milyonlar kazanmak mümkündür. Memuriyette ise iffet ve sadakat ve istikamet feda edilmedikçe böyle bir servet kazanmak kabil olmaz"¹⁵ diyerek Şinasi'nin tarafını tutar. Sonunda kazanan da Şinasi olur. *Müşahedât* romanında bu husus üzerinde çok durulmuştur. Bir seri mekale ile *Müşahadat* üzerinde bir araştırma yapan Necat Birinci, bu eserdeki iktisadî fikirlerin liberalizme yaklaştığını söyler¹⁶. *Müşahadat*'ta ticarî yoldan para kazanma, memuriyet vasıtası ile kazanmaktan üstün tutulmuştur. "Memuriyetteki makasid zımında sonunda zengin olmak dahil olmayıp memurların rızaları istikametleriyle çalışmaları ve onun bedeli olarak devletin kendilerine verdiği maaş ile geçinmeleri lâzım iken, tarîk-i ticarete pek çok komploların, nagehânî kârların, müsmir tesadüflerin insanı birdenbire zengin edebileceğini de öğrenmiş" (s. 81) diyerek, ticaretle meşgul pek çok kahraman yaratmıştır. *Müşahadat* romanının kahramanlarından Seyyid Mehmet Numan başlı başına iş sahibi olmayan insanı "fâil-i muhtar" saymaz. Midhat Efendi bu şekilde eski cemiyet için muteber veli ve gazi tipi, Tanzimat devrinde muteber aydın tipi yerine, asıl fazilet meydanının çalışma meydanı olduğunu kabul eden tüccar zihniyetli insan tipini getirir¹⁷.

Midhat Efendi'nin romanlarındaki ideal tip, kendi benzeri olan, fakirliğini çalışarak aşmaya çalışan tiplerdir. Bunlar ölçülü para harcarlar. Sevmediği tip ise, hayatını, sıhhatini, şerefini ve bilhassa parasını hızla harcayıp bitiren tufeyli tiplerdi. Midhat Efendi bu tipten kahramanları için daima kötü sonlar hazırlar. Bu tipler harcadıkları parayı kazanmak hususunda hiç bir gayret sarfetmemişler, para kendilerine miras olarak kalmıştır. *Müşahadat*'taki Refet'in babası mültezimdir ve yazara göre

¹⁵ *Bahtiyarlık*-, İstanbul 1886, Kırkanbar Mat. s. 17-18

¹⁶ Yrd. Doç. Dr. Necat Birinci, "Ahmet Midhat Efendi'nin önemli bir romanı *Müşahadat*", Kubbealtı Akademi Mecmuası, Yıl 9, Sayı 4, Ekim 1980, s. 69

¹⁷ Çeşitli medeniyet merhalelerinde Türk cemiyetine hakim olan ve etraflarında kendilerine benzeyen örnekler teşkil ettiren tipleri, Prof. Dr. Mehmet Kaplan *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 3, Tıp Tahlilleri*, isimli kitabında incelemiştir. (İstanbul 1985, Dergâh yayınları, 204 s.)

iltizamın kumardan farkı yoktur. İşte Refet bu iltizamdan kazanılan parayı babası ölünce çok kısa bir zamanda bitirir, ancak ondan sonra çalışmaya başlar. *Karnaval*'daki Bahtiyar Paşa aslen Cezayir dayısıdır. *Bahtiyarlık*'daki Abdülcebbar Efendi parasını kanunsuz yoldan elde etmiştir. Bu haksız kazanılmış servetler, onlar öldükten sonra damatları tarafından tüketilmiştir. *Karnaval*'daki Uzletî Efendi, *Para*'daki Yazıcıoğlu İsmail Efendi, paraya yazarın tasvip etmeyeceği kadar düşkündürler ve onu o kadar sıkı muhafaza etmek isterler ki, sonunda birinin oğlu, diğerinin damadı bu paraları yavaş yavaş harcayarak bitirir.

Menfa ile Midhat Efendi'nin romanları arasındaki bir benzerlik de kahramanların sefahata düşkünlükleridir. *Menfa*'da anlatıldığına göre akıbetinden korkan ailesi, yazarı zorla evlendirirse de “dem bu demdir, zevk bu zevk” diyerek yaşadığı sefih hayattan ayrılmaz. Bu “çalgınca” hayattan ancak parasız kalınca vazgeçer. Midhat Efendi'nin romanlarında sefih tipler oldukça fazla yer tutar. Bunlar genellikle alafranga, dış görünüşe çok önem veren, menfi, kendilerine bırakılan serveti çok kısa zamanda sefahat âlemlerinde bitiren bunları yaparken de komik duruma düşen tiplerdir. Bu tiplere örnek olarak, *Paris'te Bir Türk*'teki Zekâ'yi *Bekârlük Sultanlık mı Dedin?* deki Süürî'yi, *Karnaval*'daki Zekâ'yi, *Vah*'daki Karnik'i, *Emanetçi Sıdkı*'daki Rıza'yı gösterebiliriz. Fakat Midhat Efendi bu sefih tiplerin yanısıra ölçülü şekilde para harcayan, umumiyetle fakir, burjuva ahlâkına sahip, eğlenmeyi ve çalışmayı dengeli bir şekilde birleştiren tipler de yaratmıştır. Rakım Efendi, *Pariste bir Türk*'teki Nasuh, *Karnaval*'daki Resmî, *Vah*'daki Necati, *Jön Türk*'teki Nurullah bu tiplere örnektir. Midhat Efendi'nin Rakım'ı anlatan sözleriyle bu tiplerin ortak özelliklerini veriliriz: “Biz burada bir meleğin ahvalini tasvir etmiyoruz, dedik. Namusun muhafazasını bilir, insan gibi yaşar, gerçek alafranga, alehusus zamanımızda yaşayan bir adamın hakikat-i ahvâlini tasvir ediyoruz” (s. 46) Bu çeşit ahlâkı Tanpınar, “kitabına uydurulmuş ahlâk” olarak nitelendirir¹⁸. Bunun dışında *Menfa*'daki Ahmet Midhat Efendi gibi başlangıçta sefih olup, daha sonra bir vicdan hesaplaşması ile sefahattan vazgeçen tipler vardır. Bunlara örnek olarak *Mihnetkeşan*'daki Dakik'i, *Ahmet Metin ve Şirzad*'daki Ahmet Metin'i ve *Müşahadat*'taki Refet'i gösterebiliriz.

Bu temel unsurların dışında *Menfa* ile Midhat Efendi'nin romanlarındaki benzer motifleri şöyle sıralayabiliriz: Midhat Efendi'nin romanlarında gazete vasıtası ile halkı aydınlatma ve gazetenin memlekete hizmeti fikri, gazetecilik yapan roman kahramanları, gazete okuyan tipler önemli yer

¹⁸ 19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, s. 429

tutar. *Menfa*'da onun "ahad-ı nasdan bir ahad gibi, bir dükkâncı gibi yaşamak azmine düşerek" (s. 90) memuriyetten istifa ettiğini, gazetecilik yapmaya başladığını okuyoruz. *Firkat* romanının kahramanı Memduh, kendisini evlâd edinen Ata Bey'in arzusu hilâfına gizlice Churchill'in yanına gazeteci olarak girmiştir. *Teahhül*'deki Mazlum babası gibi askerlik yoluna gitmeyip "evrak-ı havadis" meydanında dolaşmayı tercih eder. *Paris'te Bir Türk*'ün kahramanı Nasuh gazetecidir ve çalıştığı gazete, Avrupa hakkında okuyucusuna bilgi vermesi için, seyahat masraflarını karşılayarak, onu Paris'e gönderir. Rakım Efendi, tıpkı Midhat Efendi gibi eline biraz para geçer geçmez memuriyetten istifa edip gazeteci olmuştur. *Çingene*'deki Rakım Bey de Midhat Efendi'nin gazetecilik ahlâkına uygun bir zihniyete sahiptir: "Bizaa-ı mükemmelelerini bazı emsâlinde gördüğümüz gibi vechile âlemin taharri-i mâyabı yolunda kullanmak dahi kendisinden baîd bir ayıptır. Medhini de zemmini de bi-hakkın icra eyler ekseriya zemm olunacak şeylerden ise, medholunacak şeyler ile kalemini itâb eyler¹⁹." *Esrar-ı Cinayet* romanının da kahramanlarından birisi gazetecidir. Gazetesi ile bir cinayeti aydınlatır. Midhat Efendi bu romanında gazeteci ile okuyucu arasındaki münasebetten, gazetenin aydınlatıcı rolünden, gazetelerin millet ve memleket menfaatini kendi menfaatlerinden üstün tutmaları gerektiğinden bahseder. *Gönüllü* romanında gazetelerin memleket açısından önemini şu şekilde anlatır: "Bir ağızdan çıkan sözü gazeteler, telgraflar, mektuplar, bir milyon kulağa îsâl eyler ise o memlekette hakâyık-ı siyasiye ve hafâya-yı askeriye mektûm tutulabilir mi?"²⁰

Manfa'da adalet fikrine temas eden Midhat Efendi, kendisinin haksız bir adalet anlayışının kurbanı olarak sürgüne gönderildiğinden bahseder. Onun eserlerinde adalet konusu da yer tutar. *Esrar-ı Cinayet* romanının baş kahramanı bir müstantiktir ve kendisine yardım eden bir gazeteci, bir de hafîye sayesinde bir cinayeti aydınlatır. Burada her ne pahasına olursa olsun gerçeği arıyan insanların dikkatli araştırmaları neticesinde durum açığa çıkmıştır. Midhat Efendi romancı olarak eserlerin âdil bir hakim rolü oynar. İyi kahramanları romanların sonunda daima mükafat, kötüler ise kötülükleri nisbetinde ceza görürler. Sürgündeyken zengin bir hayat tecrübesi kazanan Midhat Efendi pek çok eserinde mahkûm kahramanlar yaratmış, onları suça teşvik eden sebepleri, onların zindandaki hayatlarını anlatmıştır, *Hüseyin Fellâh*, *Yeryüzünde Bir Melek*, *Bir Gerçek Hikâye*, *Haydut*

¹⁹ *Çingene*, İstanbul 1888, s. 19-20

²⁰ *Gönüllü*, İstanbul 1304, Kırkanbar mat. s. 184

Montari, Cellâd, Esrar-ı Cinayet romanlarında adi suçlar yüzünden hapse düşmüş veya prangaya mahkûm olmuş kahramanlar vardır.

Midhat Efendi, *Menfa*'da Beyoğlu semtinden sadece matbaasını oraya taşıması vesilesi ile bahseder. Halbuki romanlarında Beyoğlu, bütün bir hayatın karıştığı çok canlı bir yerdir. Başta eğlence yerleri olmak üzere kiliseleri, konsoloslukları, ecnebi ailelerin evleri, karanlık işlerin çevrildiği mekânlar olarak romanlara geçmiştir: Bu romanları şu şekilde sıralayabiliriz: *Yeryüzünde Bir Melek, Felâtnun Bey'le Rakım Efendi, Karnaval, Henüz On Yedi Yaşında, Dürdane Hanım, Esrar-ı Cinayet, Bahtiyarlık, Bir Tövbekâr, Müşahadat, Para.*

Yazar sürgüne gidince çok faâl bir adamın eli kolu bağlı oturmak zorunda kalmasının son derece sıkıcı bir iş olduğundan bahseder. "İşe güce alışmış olan bir adamın bomboş kalması ne kadar güç şey! Mahbusiyetten değil, işsizlikten çatlamak derecesine gelmiş olduğumdan..." (s. 12) Midhat Efendi pek çok romanında dünyadaki bütün fenalıkların menşinin işsizlik olduğunu, insanların boş kaldıkları takdirde akla gelmedik kötülükler düşündüğünü ifade eder.

Midhat Efendi, insanların arkalarında bir iz bırakmadan ölüp gitmelerinin acı bir şey olduğunu genç yaşta idrak ettiğini söyler. Bir aile dargınlığı neticesinde intihar etmeğe karar vemişken dünyada "bî-nâm ve bî-nişân" kalmamak için "suret-i helâk ve esbabını kaleme almağa" lüzum görmüştür. (s. 15) Midhat Efendi'nin romanlarında insanın öldükten sonra ardında iz bırakmayı arzu etmeleri fikrine rastlamak mümkündür. Bilhassa kahramanlar meslek seçerken. *Cellâd* romanının kahramanı Andre Gocafo'nun avukat olmasına rağmen gazetecilik yapmasının sebebi budur. "Dünyada şan kazanıp bir de nam bırakarak ba'de'l-vefat bir hayat-ı ebediyyeye nâil olmak dahi arzularımız cümlesinde dahil ise, bu arzularımızı en ziyade suhûlet ve emniyet ile husûle getirecek sanat, ancak müelliflik olur²¹."

²¹ *Cellâd*, İstanbul 1885, s. 59

Yalnız burada bir husus üzerinde durmak istiyorum. Eski kültürümüzde de yapılan eserlerle ferdin arkasından bir iz bırakması ananesi vardı. Camiler, çeşmeler, sebiller bir taraftan Allah rızası için halka hizmet vesilesiyle yapılırken, bir taraftan da bânisinin ardından bir iz bırakması gayesini taşır. Araştırmamızda yeni olan, husus, Midhat Efendi'nin ferdi ve mahrem bir aile geçimsizliğinin sebeplerini yazıp kitap haline getirerek ardından iz bırakmayı istemesidir. Burada onun bir romanı hakkında Tanpınar'ın dediği gibi "kaideci ahlaktan hakiki insan ahlâkına doğruluruz", (19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, s. 466).

Menfa''da Midhat Efendi, Namık Kemal'e yazdığı bir mektuptan bahseder. Bu mektupta Osmanlıların geçmiş asırda başardığı büyük işleri, bilhassa kahramanlıklarını, azim ve iradelerini anlatmıştır. Midhat Efendi, Osmanlıların şimdi de yenilik hareketlerinde, bu üstünlük duygusunu kaybetmeden batıya yönelmelerini istemektedir. *Gönüllü* ile *Arnavutlar Solyollar* isimli romanlarında anâsırcı Osmanlı fikrini müdafaa etmekte, *Ahmet Metin ve Şirzad* romanında da Osmanlı askerinin kahramanlıklarından, yine *Gönüllü* romanında gönüllü askerlerini secaatinden örnekler vermektedir.

Haksız yere sürüldüğü ve ailesinden, meşguliyetlerinden uzaklaşmak zorunda bırakıldığı için büyük bir bedbinliğe kapılan Midhat Efendi, bu ümitsizliğinden ancak dinî duyguları sayesinde kurtulur. Rodos'ta şöyle düşünür: "Senin beni bu felâkete duçar etmekte olduğunda başka hiçbir hikmet olmasa yalnız beni kendi azâmetin için düşündürmeğe davetten ibaret olacak hikmet kâfidir." (s. 103) Midhat Efendi'nin romanlarında başların gelen felâketlere tevekkülle katlanan kahramanlara tesadüf ederiz. *Emanetçi Sıdkı* romanın kahramanı Sıdkı kendisine isabet eden üzücü hadiselerin mutlaka bir sebebe dayandığını ve kendisini ıslah etmek için başına geldiğini söyler. Ayrıca Midhat Efendi'nin bütün romanlarına ilâhî adalet fikri hâkimdir. Bir de Midhat Efendi, *Menfa'*'da batıda görülen dinsizliğin yavaş yavaş bizim cemiyetimize de kaymaya başlamasından şikâyet eder. *Diplomalı Kız*, *Ahmet Metin ve Şirzad*, *Ana Kız*, *İki Hüd'akâr*, ve *Jön Türk* romanlarında bu fikri geliştirir.

Midhat Efendi'nin *Menfa'*'da tek tük bahsettiği batılı icadlar, seneler ilerledikçe daha da genişleyerek eserlerinde görülür. Bağdat'ta Osman Hamdi Bey ile beraber fotoğrafya ile meşgul olduğunu, fotolitografya sanatının ilerlemesi üzerine bir matbaa takımı aldığını söyler. *Vah* isimli romanda Beyoğlu'nda yapılan fotoğraf hileleri ile bir ailenin felâketine sebep olunması anlatılmıştır. *Dürdane Hanım ve Hayret* romanlarında telefon ve mikrofondan, *Acaib-i Âlem* ve *Ahmet Metin ve Şirzad*'da gelişen yeni gemicilik hareketlerinden ve yeni icad edilen balonlardan bahsedilir.

Ahmet Midhat *Menfa'*'da Midhat Paşa ile birlikte Rusçuk'tan Bağdat'a deniz yoluyla gidişlerini anlatır. Gemideki şenlikleri, uğradıkları fırtınaları, geçtikleri yerlerin manzarasının güzelliklerini tasvir eder. Midhat Efendi, ilk romanlarında olan *Felsefe-i Zenân*'da kahramanı Zekiye'nin, maiyetinden olduğu Halep valisi ile beraber İstanbul'dan İskenderun'a kadar yaptığı deniz yolculuğunu anlatmıştır. Bu romandaki deniz ve ada tasvirleri ile

Menfa'daki tasvirler arasında bir benzerlik bulmak mümkündür. Midhat Efendi *Hasan Mellâh*, *Hüseyin Fellâh*, *Felâton Beyle Rakım Efendi*, *Paris'te Bir Türk*, *Acaib-i Âlem*, *Ahmet Metin ve Şirzad*, *Jön Türk* gibi romanlarında gerçek mânâda deniz tasvirleri yapamamışsa da deniz yolculuklarını, bu yolculuklar sırasında karşılaşılan güçlükleri, deniz sevgisini anlatır.

Midhat Efendi'nin spora önem verdiğini *Menfa*'da anlıyoruz. Rodos'a giderken vapurda işsizlikten sıkılan Midhat Efendi, güvertede jimnastik hareketleri, ip cambazlığı yaparak herkesi şaşırtmıştır. Medrese-i Süleymaniye'deki talebelerine de bahçe ile uğraşma, çiçek ve ağaç yetiştirme, açık havada çalışma zevkini vermiştir. Rakım Efendi'nin İngiliz kızları ile kürek çektiğini, Ahmet Metin'in kotrasının güvertesinde spor yaptığını gördük.

Midhat Efendi *Menfa*'da tiyatronun öneminden bahseder. Ona göre tiyatro bir milleti eğiten en kolay vasıttır. Tiyatro vasıtası ile seyircinin aile, tarih, ahlâk gibi duygularını kuvvetlendirmek mümkündür. Kendisi de tiyatroya gitmekten büyük zevk almaktadır. Onun sürgüne gönderilmeden önce zaptiyeler tarafından Gedikpaşa Tiyatrosundan alındığını biliyoruz. Midhat Efendi tiyatronun müsbet taraflarını, *Paris'te Bir Türk* romanında ortaya koyar. Nasuh isimli başkahramanın yazdığı oyun Paris'te sahneye konulur. Nasuh, bu oyununda telkin ettiği fikirler ile seyircinin dikkatini çeker, bir Fransız ailesi ahlâken çökmekten kurtulur. Midhat Efendi, *Menfa*'da tiyatronun menfi cihetleri üzerinde de durur. Midhat Efendi'ye göre tiyatro "ıslâh-ı ahlâk değil, ifsâd-ı ahlâka hizmet edecek olan rezilâne ve muzır şeyleri de saha-i temâşâyâ vazedebilir." (s. 68) Yazarın romanlarında görülen menfi tiplerden bir kısmı, iradesiz erkekler üzerinde çok kötü rol oynayan yabancı tiyatrocu kadınlardır.

Menfa, içinde bir hayatın sıcaklığını duyduğumuz şahsî, samimî, zevkli bir hatıra kitabıdır. Burada anlatılan maceralar ve ortaya konulan fikirler, Midhat Efendi'nin pek çok romanı için kaynak olmuştur. Hattâ bazı romanlarının kahramanlarının bizzat kendisi olduğunu görürüz. Hatıratında olduğu gibi romanlarında da sohbeti esas alan Midhat Efendi, kendi şahsî hayatına ait unsurları, romanlarının içindeki diğer unsurlar gibi işlenecek bir malzeme haline getirmiştir. Yazar o malzemeleri, şahsî ilhamı, kültürü, tercihleri, gibi başka unsurlarla karıştırır ve yeni bir terkip vücuda getirir. Bunların hepsi edebî eserin kendi bütünlüğü içinde yeniden inşa edilir. Bu bakımdan yazarın otobiyografisi ile hayatının, onun romanlarını tek başına, tam olarak açıklayamadığını da unutmamak lâzımdır.